

LIETUVA VIDURIO IR RYTŲ EUROPOJE XVI–XVIII AMŽIUIJE: „FEODALINĖ REAKCIJA“ AR PERIFERINIS KAPITALIZMAS?

Darius Žiemelis

Doktorantas
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Tel. 268 72 88
El. paštas: ziemelisd@one.lt

Įvadas

Per 15 nepriklausomybės metų Lietuvos istorinių tyrimų raidoje įvyko radikalių pokyčių: buvo išsivadauta iš sovietinės ideologijos gniaužtų ir Lietuvos istoriografija tiek struktūriniu, tiek tematiiniu požiūriu tapo europinės istoriografijos dalimi. Kita vertus, ryškus tam tikras tyrinėjimų vienpusiškumas – ignoruojama socialinė ekonominė istorija, kuri buvo svarbi Lietuvos sovietinėje istoriografijoje. Atsisakius marksizmo, buvo apleista visa agrarinės ir socialinės ekonominės istorijos problematika (dėl „madingesnių“ temų), nors šioje istorijoje būta realių reikšmę turinčių problemų, kurias giliau nagrinėti trukdė marksistinės istoriografijos ribotumas. Amerikiečių istorinės sociologijos atstovo I. Wallersteino neomarksistinė kapitalistinės pasaulio sistemos (KPS; angl. *capitalist world-system*) teorija¹ galėtų suteikti lietuvių socialinei ekonominei istori-

jai naujų kokybinių impulsų ir tokiu būdu išryškinti šios istorijos aspektus, kurie prieš tai negalėjo būti pastebėti ir artikuliuoti.

Šio straipsnio problema kyla dėl naujo išieities taško, kurį pateikia KPS teorija, sugestijuojanti kitokį požiūrį į *antrąją baudžiavos laidą* Vidurio ir Rytų Europoje. Problema galima suformuluoti taip: kas buvo *antroji baudžiavos laida* Vidurio ir Rytų Europoje – refeodalizacija marksistine prasme ar periferinis kapitalizmas KPS kontekste? Tokią klausimą formuluotę motyvuoja tai, jog marksistinėje istoriografijoje (pradedant F. Engelsu) *antrosios baudžiavos laidos* sąvoka buvo nusakomas refeodalizacijos procesas. Pagal šią sampratą, kaimo ir dvaro santykiai lėmė XVI–XVIII a. Vidurio ir Rytų Europos socialinę ekonominę santvarką bei politinę raidą. I. Wallersteino neomarksistinė KPS teorija, taikanti globalią prieigą, siūlo į *antrosios baudžiavos laidos* reiškinį žvelgti iš pasaulinės perspektyvos, įvardydamą jį kaip periferinio kapitalizmo Vidurio ir Rytų Europoje apraišką².

¹ Detaliau I. Wallersteino KPS teorija yra aptarta autoriaus straipsnyje. Žr. *Žiemelis D. Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija // Lietuvos istorijos studijos. 2006, Nr. 16, p. 65–81.*

² KPS susiformavo Europos ekonominiu pasaulio pagrindu per „užsitęsusi“ XVI a. (1450–1640 m.) ir eg-

Lietuvos ir viso istorinio regiono, kuriam ji priklauso – Vidurio ir Rytų Europos³ – atsilikimas, palyginti su Vakarų Europa, istoriografijoje paprastai traktuojamas kaip savaime suprantamas ir paaiškinimo nereikalaujantis dalykas. Esame „atsilikę“ todėl, kad viską darėme vėliau

zistuoja iki šiol. KPS yra ekonominis pasaulis, pagrįstas kapitalistine gamyba ir darbo pasidalijimu, politiškai organizuotas kaip suverenių, besivaržančių valstybių sistema. Ypač svarbus skiriamasis KPS bruožas yra diferenciacija į tris ekonomines zonas: branduolį, periferiją ir kvazi-periferiją (pagal vaidmenį pasauliniame darbo pasidalijime). Žr. *Ziemelis D. Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija*. 2006, p. 80. Periferinio kapitalizmo bruožai pasauliniame darbo pasidalijime – žaliavų gavyba ir žemės ūkio produkcijos tiekimas branduolio zonos valstybėms. Periferinio kapitalizmo valstybėse politinė valdžia miestiečių klase palaiko mažiau, palyginti su branduolio zonos valstybėmis, tačiau ypatingas dėmesys skiriamas prievartos aparato stiprinimui, dėl kurio palaikomas eksporto sektorius. Vidurio ir Rytų Europa, Lotynų Amerika XVI a. tapo periferijos zona, kuri specializavosi eksportuoti žaliavas naudodama vergų ir nelaisvų prėkinę produkciją gaminančių darbininkų darbą kaip darbo kontrolės būdus (angl. *the use of slave and coerced cash-crop labor as the modes of labor control*). Anot I. Wallersteino, grūdų auginimas ir jų eksportavimas į branduolio zonos valstybes užtikrino Vidurio ir Rytų Europai periferijos statusą Europos ekonominiame pasaulyje. Periferinio kapitalizmo padarinys buvo baudžiauvų įsigalėjimas, stambių komercinių dvarų susikūrimas, miestų tinklo nykimas Vidurio ir Rytų Europoje. KPS kūrimosi pradžia skaudžiausiai palietė besikuriančius Vidurio ir Rytų Europos miestus; jų raida buvo sustabdyta ankstyvojoje stadijoje dėl pasaulinėje rinkoje padidėjusios grūdų paklausos. Žr. *Wallerstein I. The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis // Comparative Studies in Society and History*. 1974, vol. 16, p. 401–402. Plačiau apie I. Wallersteino kapitalizmo sampratą žr. 80 nuor.

³ Nepaisant lietuvių istoriografijoje vyraujančios tendencijos (pvz., E. Gudavičiaus ir A. Bumlausko darbai) priskirti Lietuvai prie Vidurio Rytų Europos, mūsų tiriamos problematikos kontekste, remiantis *antrosios baudžiauvos laidos* paplitimo kriterijumi, pasirenkamas *Vidurio ir Rytų regiono* terminas, kuris atitinka Vidurio Rytų Europos regiono ribas (Lenkija, Čekija, Vengrija, Lietuva), nes dauguma šiame straipsnyje minimų istorikų *Vidurio ir Rytų Europos* bei *Vidurio Rytų Europos* terminus vartoja sinonimiškai. Plačiau apie istorinius Europos regionus žr. *Szűcs J. The Three Historical Regions of Europe // Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1983, 29 (2–4). Budapest, p. 131–184. Žr. taip pat *jo paties: Trzy Europy*. Poland, 1995.

nei Vakarų Europa. Tačiau buvo laikai, kai Vakarų Europa buvo labiau atsilikusi už Egiptą ar Graikiją, o Šiaurės Vakarų Europa buvo labiau „atsilikusi“ už Italiją. Kaip rodo JAV ir Australijos pavyzdys, „atsilikę“ kraštai gali tapti avan-gardiniai. Lenkų istoriko M. Małowisto (ir jo idėjomis besiremiančio I. Wallersteino) teigimu, tokią galimybę kažkada turėjo ir Vidurio bei Rytų Europa – tarp 1350 m. ir 1492 m., kai XIV a. vidurio pandemija, nusiaubusi tankiai apgyvendintą Vakarų Europą, tačiau beveik nepalietusi Vidurio ir Rytų Europos, kuriam laikui sulyginamo pažangius Europos Vakarus su atsilikusiais Rytais. Kita vertus, lenkų ir lietuvių pergalė prieš kryžiuočius ir trumpalaikė Vytauto galybė šiame kontekste gali būti suprantamos kaip viena šio „sulyginimo“ apraiškų. Pergalė prie Žalgirio nebūtų buvusi tokia lemtinga, jeigu maro pandemija prieš tai jau nebūtų pristabdžiusi vokiečių valstiečių kolonizacinio judėjimo į Rytus. I. Wallersteino KPS koncepcija Vidurio ir Rytų Europos atsilikimo (kaip „chroniško“, nulemtu vidinių priežasčių) tezę suproblemina, siūlo žvelgti į šių kraštų istoriją iš globalios perspektyvos, todėl yra reikšminga alternatyva marksistinei prieigai⁴. Dėl to šio tyrimo objektas yra

⁴ Svarbiausias KPS priegios pranašumas yra istorinio mąstymo horizonto praplėtimas regionine ir pasauline perspektyva, atsakant į besikeičiančios socialinės, politinės ir geopolitinės realybės iššūkius, naujai interpretuojant savo regiono praeitį lokaliame bei pasauliniame (meta)civilizacijos istorijos kontekste. Žr. *Ziemelis D. Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija*. 2006, p. 66. Antra vertus, šios priegios panaudojimas prisideda prie tarpdalykinio istorijos ir socialinių mokslų dialogo plėtos. Plačiau apie šio dialogo keblumus ir perspektyvas žr. *Bonnell V.E. The Use of Theory, Concepts and Comparison in Historical Sociology // Comparative Studies in Society and History*. 1980, Apr., vol. 22, no 2, p. 156–173; *Braembussche A. A. Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society // History and Theory*. 1989, Feb., vol. 28, no 1, p. 1–24; *Kiser E., Hechter M. The Role of General Theory in Comparative-Historical Sociology // The American Journal of Sociology*. 1991,

XVI–XVIII a. Vidurio ir Rytų Europos socialinės ekonominės santvarkos raidą nagrinėjanti istoriografija – dvi konkuruojančios teorinės priegigos: vidinių priešasčių vaidmenį sureikšminanti marksistinė koncepcija ir išorines priešasčius pabrėžianti KPS. Straipsnio tikslas yra palyginti I. Wallersteino pateikiamą *antrosios baudžiamos laidos* Vidurio ir Rytų Europoje (ypač Lenkijos–Lietuvos valstybėje) aiškinimą su ankstesnėmis jos interpretacijomis (ypač marksistinėje istoriografijoje).

Pirmame skyriuje rekonstruojamos bei eksplikuojamos Vidurio ir Rytų Europos atsilikimo ir *antrosios baudžiamos laidos* priešasčių problemos nemarksistinėje ir marksistinėje istoriografijoje, labiau susitelkiant į marksistinę istoriografiją ir apsiribojant pagrindinių nemarksistinių koncepcijų bei jų kritikos išdėstymu. Skyriaus struktūrą lėmė prieigų perskyra. Nemarksistinė prieiga remiasi politiniu teisiniu arba politiniu sociologiniu, o marksistinė – socialiniu ekonominiu kontekstu⁵. Šios prieigos bus profiliuoja-

mos (išskyrus Vidurio ir Rytų Europos atsilikimo priešasčių nagrinėjimą, kur aiškinimai iš dalies sutampa) siekiant išsiaiškinti, dėl ko jų atstovai sutaria arba ne. Atskirai aptariama lažinio palivarkinio ūkio Lietuvoje genėzė marksistinėje istoriografijoje. Antrame skyriuje lyginamos XVI–XVIII a. Vidurio ir Rytų Europos istorinės raidos sampratos I. Wallersteino neomarksistinėje KPS teorijoje ir marksistinėje istoriografijoje, mėginama pateikti atsakymą, kuris leistų ryškiau sufokusuoti tolesnius tyrimus nustatant didesnę lyginamųjų koncepcijų aiškinamąją galią.

1. Vidurio ir Rytų Europos atsilikimo ir antrosios baudžiamos laidos priešasčių problema istoriografijoje

1.1. Vidurio ir Rytų Europos atsilikimo priešasčių problema nemarksistinėje ir marksistinėje istoriografijoje

Diskusijos istoriografijoje, reļjefiškaai išryškintos Vakarų bei Vidurio ir Rytų Europos istorinių regionų socialinės ekonominės raidos skirtumus, provokuoja kelti klausimą, kodėl XVI–XVIII a. Vidurio ir Rytų Europa tapo Vakarų Europos ekonominio ir visuomeninio gyvenimo periferija?⁶

žvelgiant į tai, šiame straipsnyje marksizmas istoriografiškai (tiriant agrarinį santykių raidą) grindžiamas istorijos modeliais, kurie pripažįsta Vakarų Europos istorijos „maksimalumą“ ir azijinio gamybos būdo teoriją, o ne geografiniu aspektu. Maksimalaus regiono koncepciją suformulavo ir pagrindė M. Bargas. Žr. *Барз М. Категории и методы исторической науки*. Москва, 1984.

⁶ Žr., pavyzdžiui, *Matowist M. Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries // Past and Present*. 1958, Apr., no 13, p. 26–41; *jo paties* *The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Later Middle Ages // The Economic History Review*. 1966, vol. 19, issue 1, p. 15–28; *jo paties*.

Jul., vol. 97, no 1, p. 1–30; *Hall J. R. Where History and Sociology Meet: Forms of Discourse and Sociohistorical Inquiry // Sociological Theory*. 1992, Autumn, vol. 10, no 2, p. 164–193; *Sommers M. & Skocpol Th. The Use of Comparative History in Macrosocial Inquiry // Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge UP, 1994, p. 72–95.

⁵ Svarbu pažymėti, kad riba tarp marksistų ir nemarksistų yra neaiški iki šiol, nes: pirma, absoliuti dauguma šiuolaikinių Vakarų istorikų nemarksistų pripažįsta tam tikrus K. Marxo nuopelnus istorijos mokslui, antra, neaišku, ką laikyti marksizmu. Marksistinės istoriografijos metodologinė analizė yra komplikuota problema, ją paprastai užgožia filosofinis marksizmo nagrinėjimo aspektas. Plačiau apie šiuos keblumus žr.: *Bumblauskas A. Ar būta marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje? Sovietinės lietuvių istoriografijos analizės metodologinės gairės // Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui*. Vilnius, 1999, p. 367–399; *jo paties* *Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje: psichologija ar metodologija? // Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*. Vilnius, 1999, p. 102–120; *Norkus Z. Istorizmas, modernizmas ir futurizmas XX amžiaus istoriografijoje // Lietuvos sovietinė istoriografija*. 1999, p. 274–320. Atsi-

Amerikiečių istorikas J. Blumas išskiria keturias tarpusavyje susijusias priežastis, kurios XVI–XVIII a. Vidurio ir Rytų Europoje lėmė lažinio palivarkinio ūkio atsiradimą: 1) išaugo didikų (ypač smulkiųjų bajorų) politinė galia; 2) sustiprėjo feodalų juridinė ir administracinė galia valstiečiams, kurie gyveno jų dvaro žemėse; 3) vėlyvųjų viduramžių dvaras virto naujo tipo komercine įmone; 4) miestai buvo silpni – vyravo nestiprus miestiečių luomas ir skurdi vidaus rinka⁷. Tyrinėtojo teigimu, pagrindinės buvo pirmoji ir antroji priežastys. XII a. prasidėjusi, bet nuo XV a. pab. gerokai sumažėjusi vokiečių demografinė ekspansija į rytus (dėl Vakarų Europos XIV a. vid. – XV a. vid. demografinės krizės) lėmė potencialų piniginės rentos mokėtojų sumažėjimą Vidurio ir Rytų Europos regione (retai apgyventame palyginti su Vakarų Europa).

Antra vertus, teritorijose į rytus nuo Elbės išaugę feodalų poreikiai vertė ieškoti naujų būdų gauti pajamų iš jiems priklausančių valstiečių. Pasinaudodami vokiečių teisės receptijos (kuri sudarė sąlygas feodalams nevaržomai valdyti valstiečius) teikiamomis privilegijomis, feodalai kūrė ir plėtė lažinius palivarkinius dvarus: pirma, siekdami kompensuoti prarastas potencialias pajamas, antra, Vakarų Europoje padidėjęs grūdų paklausai, susikrauti kapitalą taikyda-

mi tą patį atodirbinės rentos metodą. Anot J. Blumo, XIV a. vid. – XV a. vid. Vakarų Europos demografinė krizė lėmė baudžiovos išnykimą, o teritorijose į rytus nuo Elbės, priešingai, Vakarų Europos krizės padariniai vienur (Vidurio Europoje) skatino baudžiovos restauravimą, kitur (Rytų Europoje) – stiprėjimą. Vadovaudamiesi savo interesais Vidurio ir Rytų Europos feodalai Vakarų Europos visuotinės krizės padariniams įveikti pasirinko rentabiliai šalies ūkio politikai priešingą metodą (atodirbinę rentą). Šio pasirinkimo padariniai praėjus šimtmečiui pasireiškė tuo, kad Vidurio ir Rytų Europa tapo ekonomiškai priklausoma nuo Vakarų Europos⁸.

Ypač svarų indėlį į atsilikimo priežasčių tyrimus įnešė lenkų ekonomikos istorikas marksistas M. Malowistas. Jis pabrėžė išorinių veiksnių svarbą (Baltijos jūros regiono prekyba). Istorikas pagrįstai pabrėžia tą momentą, kurio nepastebėjo dauguma tiek nemarksistų, tiek marksistų istorikų: Vidurio ir Rytų Europos regionas turėjo realią galimybę pralenkti Vakarų Europą, kai ši XIV a. vid. – XV a. vid. išgyveno demografinę ir ekonominę krizę, dar prieš jai įsisavinant didelę ir pelningą Vidurio ir Rytų Europos rinką⁹. Šią galimybę suteikė XIV a. maro pandemija: nusiaubusi tankiai apgyvendintą Vakarų Europą, bet nepalietusi Vidurio ir Rytų regiono, ji 1350–1450 m. iš dalies sulygino abu regionus.

Antra vertus, politinę tos galimybės išraišką liudijo Vidurio ir Rytų Europoje įvykę radikaliūs pokyčiai (Kalmaro, Krėvės unijos, husitų revoliucija ir Žalgirio mūšis), pristabdę vokiečių

The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries // *The Economic History Review*. 1959, vol. 12, issue 2, p. 177–189; *Kahan A. Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe* // *The Journal of Economic History*. 1973, Mar., vol. 33, no 1, p. 86–99; *Topski J. The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* // *Agricultural History*. 1974, July, 48, p. 341–352; *jo paties. Polska w czasach nowozytnych od srodkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodleglosci (1501–1795)*. Tom. II. Poznan, 1999, s. 34–35; *Gudavičius E. Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, p. 575–579.

⁷ *Blum J. The Rise of Serfdom in Eastern Europe* // *The American Historical Review*. 1957, Jul., vol. 62, no 4, p. 822.

⁸ Žr. *ibidem*, p. 822–823. Žr. taip pat *jo paties. The End of the Old Order in Rural Europe*. New Jersey: Princeton University Press, 1978, p. 38–44.

⁹ Žr. *Malowist M. Wschod a Zachod Europy XIII–XVI wieku: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*. Warszawa, 1973, s. 39–40.

valstiečių kolonizacinį judėjimą į Rytus. M. Malowisto teigimu, nuo XV a. Europos ūkis pradėjo specializuotis tarptautinėje rinkoje, o XVI–XVII a. joje vis labiau pradėjo ryškėti regionų darbo pasidalijimo funkcijos¹⁰. Dėl vidinių ir Europos prekybos konjunktūros interesų neišnaudojus galimybės Vidurio ir Rytų Europai teliko intensyvi agrarinės ekonomikos tipą, kuriuo naudodamasi Europos tarptautinėje prekyboje ji išsikovojo tik žaliavų tiekėjos statusą. Tą priežastis – nesėkminga tekstilės produkcijos konkurencinė kova. M. Malowisto teigimu, Vakarų Europos sėkmę šioje kovoje lėmė šios priežastys: 1) Vidurio ir Rytų Europos regione gelumbės gamybos kainos buvo didesnės nei Vakarų Europoje šiai modernizavus tekstilės pramonę¹¹; 2) gelumbės produkcijos poreikis vidaus rinkoje buvo mažas, o užplūdę audiniai tapo plataus vartojimo preke; 3) teritorijose į rytus nuo Elbės vyraujanti oficiali valstybių politika (dėl subjektyvių ir objektyvių priežasčių) neskatino ir neapsaugojo šios šakos nuo audinių importo¹².

Vidurio ir Rytų Europos regiono atsilikimą tyrinėjęs europinės žemėtvarkos sklaidos specialistas vokietis W. Conze jį siejo su pavėluotu šio regiono patekimu (XIII a.) į vokiškosios agrarinės būklės erdvę – tai lėmė, kad šis regionas

XVI–XVII a. eksportavo grūdus į europietiškus Vakarų¹³. Antra vertus, W. Conze XIII a. prasiėdusio vokiškosios teisės bei ekonominių santykių plitimo į Rytus pabaigą siejo su Valakų reformos įvedimu Lietuvoje 1557 m. Reforma lėmė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (kitai nei rusiškųjų Rytų) patekimą į vokiškąją – Vidurio Europos – erdvę bei pastūmėjo šios valstybės socialinę ekonominę raidą tris šimtus metų į priekį¹⁴.

Kaip matome, būta vidinių ir išorinių Vidurio ir Rytų Europos atsilikimo priežasčių. Nemarkсистų ir marksistų istorikų pateikiami aiškinimai (nepaisant skirtingų prieigų) iš dalies sutampa nurodant vieną svarbiausių atsilikimo priežasčių – lemiamą posūkį link lažinio palivarkinio ūkio. Šio poskyrio pabaigoje verta anticipuoti 2 skyriaus problemą: ar baudžiava iš tikrųjų stabdė Vidurio ir Rytų Europos ekonominę pažangą (kaip mano daugelis istorikų)? Taip klausiti provokuoja JAV pavyzdys. Formaliu marksistinės metodologijos požiūriu JAV buvo dar labiau atsilikusi nei Lenkijos–Lietuvos valstybė, t. y. šioje buvo baudžiava, o JAV – vergovė. Tačiau vergovė nesutrukdė JAV visus aplenkti, priešingai, gal net buvo to sąlyga. Antra vertus, vadovaujantis „maksimalaus“ regiono modelio koncepcija, lažinis palivarkinis ūkis buvo vienintelis įmanomas pažangos kelias Lenkijos–Lietuvos valstybėje, atsizvelgiant į to meto geoistorinį kontekstą.

1.2. Antrosios baudžiavos laidos genezė nemarksistinėje historiografijoje

Pirmieji lažinio palivarkinio ūkio genezė XIX a. antroje pusėje praktiniais sumetimais susidomėjo

¹⁰ Ibidem, s. 273. Taip pat žr. *jo paties*. Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries // Past and Present. 1958, Apr., no 13, p. 26–41.

¹¹ Anot M. Malowisto, viduramžių krizė Vakarų Europoje sukėlė amatų ir pramonės modernizavimo bangą. Šalinant krizės padarinius lemiamą vaidmenį suvaidino naujos tekstilės šakos plėtojimas panaudojant iki tol ne naudotą verpimo ratelį. Šis verpimo metodas žymėjo kokybinį lūžį, leidžiantį Vakarų Europai (Anglijai, Nyderlandams) startuoti pozicijoje užimti pirmąją vietą (nes smarkiai sumažėjo produkcijos gamybos kainos) pralenkiant Vidurio ir Rytų Europos regioną. Žr. *Matowist M.* Wschod a Zachod Europy XIII–XVI wieku: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych, 1973, s. 73.

¹² *Malowist M.* Wschod a Zachod Europy XIII–XVI wieku: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych, 1973, s. 76–77.

¹³ Žr. *Conze W.* Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrussland. Leipzig, 1940, Bd. 1, S. 55, ypač S. 62–63.

¹⁴ Žr. *ibidem*, p. 18, 64–65.

Vokietijos ekonomistai ir teisininkai. Jie surinko gausią bei vertingą medžiagą apie kaimo ir dvaro santykių raidą rytinėse Vokietijos teritorijose, jų darbai davė pradžią *antrosios baudžiaivos laidos* istoriografijai¹⁵.

Vokietijos nacionalinės ekonomijos istorinės mokyklos atstovas G. F. Knappas (1842–1926 m.) pirmasis mėgino ištirti lažinės palivarkinės sistemos atsiradimo priežastis ir yra vadinamosios *karinės* teorijos istoriografijoje pradininkas. Šios teorijos išėities taškas yra teiginys, kad atsiradus samdomajai kariuomenei, bajorija prarado dalį savo privilegijų bei pajamų ir buvo priversta užsiimti žemės ūkiu – tai vedė prie lažiniu darbu pagrįstų palivarkų kūrimo¹⁶. G. F. Knappo *karinė* teorija susilaukė sekėjų, bet neilgai gyvavo istorinėje literatūroje. Ją sukritikavo patys Vokietijos istorikai teigdami, esą pokyčių kariuomenės organizacijoje įvyko visoje Europoje, o lažinis palivarkinis ūkis įsivyravo tik Vidurio ir Rytų Europos regione. Be to, neretai jo pradininkai būdavo ne bajorija, o vienuolynai bei miestų patriciatas¹⁷. G. F. Knappas buvo ir kitos teorijos, XX a. tapusios *rasistine*, pradininkas. Jis atkreipė dėmesį, kad riba, skirianti lažinę palivarkinę ir senjoriinę ūkių sistemą Europoje sutapo su germanų ir slavų viduramžiais gyvenamų teritorijų ribomis, ir kad tose vokiečių kolonizuotose srityse valstiečiai slavai išnaudojimo požiūriu atsidūrė blogesnėje padėtyje nei vokiečių kolonistai. Tačiau iš šio nepriekaištingo teiginio G. F. Knappas padarė ne visai pagrįstą išvadą, esą taip įvyko dėl įgimto slavų nesipriešinimo blogiui bei engimui¹⁸.

¹⁵ Plg. *Scaff L. A. Veržiantis iš geležinio narvo. Max Weber ir moderniosios sociologijos atsiradimas / Iš anglų k. vertė Z. Norkus. Vilnius, 1995, p. 53–59.*

¹⁶ Žr. *Knapp G. F. Die Bauernbefreiung in den ältesten Provinzen Preussens. Leipzig, 1887, t. I, s. 37–38.*

¹⁷ Žr. *Zientara B. Z zagadanień tzw. „wtórnegu poddaństwa” w Europie śródkowej // Przegląd historyczny. 1956, t. 47, zes. 1, s. 30.*

¹⁸ Verta pažymėti, kad rasistinė teorija susilaukė is-

Šią *slaviškąją* teoriją parėmė ir išplėtojo V. Briunekas, tvirtindamas, kad jau prieš kolonizaciją tarp slavų egzistavusi valstiečių priklausomybė nuo feodalų, kuri vėliau buvo perimta ir išplėtota visose slavų teritorijose¹⁹. Lažinio palivarkinio ūkio genezės klausimu atvirai rasistines pažiūras propagavo H. Bechtelis bei H. ir G. Mortensonai. Jų teigimu, Paelbės slavai jiems uždėtų vokiečių feodalų prievolių nepajėgė atlikti dėl rasistinio nevisavertiškumo, dėl to iš jų buvo atimta žemė, o jie patys paversti baudžiauninkais²⁰.

Atskirą grupę sudaro mokslininkai, ieškoję lažinio palivarkinio ūkio ištakų XII–XIII a. ir teigiantys, kad XVI–XVII a. palivarkai atsirado iš XII–XIII a. feodalų dvarų arimų. Tai *evoliucionistinė* teorija, kurios pradininkas yra F. Grossmanas²¹. Ją parėmė ir plėtojo G. Karas, R. Grodeckis, H. Rozenbergas ir H. Bechtelis²².

torikų marksistų kritikos. Šie neneigė fakto, kad ten, kur feodalai ir valstiečiai buvo skirtingu tautybių, valstiečių padėtis būdavo blogesnė, kadangi prie klasinio išnaudojimo prisidėjo nacionalinis. Tačiau, anot jų, *antroji baudžiaivos laida* ir lažinis palivarkinis ūkis išsivystė ne tik vokiečių kolonizuotose slavų teritorijose, bet ir tuose kraštuose, kur tautinio antagonizmo nebuvo – Lenkijoje. Todėl tai, kad Rytų Vokietijoje dalis valstiečių buvo įbaudžiavinta anksčiau, o dalis vėliau, lėmė ne slavų prigimties savybės, o pats įbaudžiavinimo procesas, kuris ne visose teritorijose vienu metu vyko vienodai. Žr. *Zientara B. Z zagadanień tzw. „wtórnegu poddaństwa” w Europie śródkowej, s. 30–34.*

¹⁹ Žr. *Zientara B. Z zagadanień tzw. „wtórnegu poddaństwa” w Europie śródkowej, s. 30–33.*

²⁰ Žr. *Rusiński W. Drogi rozwoju folwarku pańszczyźnianego // Przegląd historyczny. 1956, t. 47, zes. 4, s. 637.*

²¹ Žr. *Grossman F. Ueber die gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in der Mark Brandenburg vom 16. bis 18. Jahrhundert. Leipzig, 1890, s. 16.*

²² Žr. *Zientara B. Z zagadanień tzw. „wtórnegu poddaństwa” w Europie śródkowej, s. 37–40. Evoliucionistinė teorija taip pat susilaukė griežtos marksistinės istoriografijos šalininkų kritikos. Istorikas marksistas B. Zientara, kritikuodamas šią teoriją, teigiančią, jog kickybiniai pakitimai (XII–XIII a. feodalų arimų ploto padidėjimas) XVI a. lėmė kokybinę lažinio palivarkinio ūkio raidą, nurodo, kad XVI–XVIII a. palivarkai skyrėsi nuo ankstyvųjų ne kickybiškai – arimų dydžiu, bet, svarbiausia, kokybiškai – prekinio gamybos pobūdžiu ir masiniu*

Be karinės, rasistinės ir evoliucionistinės teorijų, nagrinėjant lažinio palivarkinio ūkio stambėjimo priežasčių problemą ypač vertingi ekonomikos istorikų, tyrinėjusių išorinių priežasčių reikšmę, darbai. Šiai srovei atstovauja G. Vernadsky²³, V. Tšebotarioff-Billo²⁴, P. Skwarczynski²⁵, J. Blumo²⁶, O. P. Backuso²⁷, E. D. Domaro²⁸, A. Kahano²⁹ K. von Loewe³⁰, L. Makakai³¹, B. K. Kiraly³², A. Kaminskio³³, W. E. Wrighto³⁴, R. Millwardo³⁵ darbai, kuriuose lažinio

valstiečių lažinio darbo naudojimu. Minėti pakitimai nebuvo natūralios evoliucijos produktas, o atsirado XV a. antroje pusėje – XVI a. įvykus esminiams pokyčiams politinėje, socialinėje ir ekonominėje Vidurio ir Rytų Europos kraštų raidoje. Istorikams marksistams ji nepriimtina metodologiškai, nes sprendžiant klausimą tokiu būdu, natsaižvelgiama į milžiniškus socialinių ekonominių santykių išsivystymo skirtumus tarp XIII a. ir XVI a. Žr. Zientara B. Z zagadanień tzw. „wtórnego poddaństa“ w Europie ńrodkowej, 1956, s. 37–48.

²³ Vernadsky G. Feudalism in Russia // *Speculum*. 1939, Jul., vol. 14, issue 3, p. 300–323.

²⁴ Tšebotarioff-Bill V. The Circular Frontier of Muscovy // *Russian Review*. 1950, Jan., vol. 9, issue 1, p. 45–52.

²⁵ Skwarczynski P. The Problem of Feudalism in Poland up to the Beginning of the 16th Century // *The Slavonic and East European Review*. 1956, June, vol. 34, no 83, p. 292–310.

²⁶ Blum J. The Rise of Serfdom in Eastern Europe, p. 807–836.

²⁷ Backus O. P. The Problem of Feudalism in Lithuania, 1506–1548 // *Slavic Review*. 1962, Dec., vol. 21, no 4, p. 639–659.

²⁸ Domar E. D. The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis // *The Journal of Economic History*. 1970, Mar., vol. 30, issue 1, p. 18–32.

²⁹ Kahan A. Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe, p. 86–99.

³⁰ Loewe K. Commerce and Agriculture in Lithuania, 1400–1600 // *The Economic History Review*. 1973, vol. 26, issue 1, p. 23–37.

³¹ Makakai L. Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East Central Europe // *Slavic Review*. 1975, Jun., vol. 34, no 2, p. 225–238.

³² Kiraly K. B. Neo-Serfdom in Hungary // *Slavic Review*. 1975, Jun., vol. 34, no 2, p. 269–278.

³³ Kaminski A. Neo-Serfdom in Poland-Lithuania // *Slavic Review*. 1975, Jun., vol. 34, no 2, p. 253–268.

³⁴ Wright W. E. Neo-Serfdom in Bohemia // *Slavic Review*. 1975, Jun., vol. 34, no 2, p. 239–252.

³⁵ Millward R. An Economic Analysis of the Organization of Serfdom in Eastern Europe // *The Journal of Economic History*. 1982, Sep., vol. 42, issue 3, p. 513–548.

palivarkinio ūkio plėtimosi teritorijose į rytus nuo Elbės priežasčių ieškoma naujos Europos ūkio konjunktūros padiktuotose sąlygose. Jų teiginius galima apibendrinti taip: remiantis turimais duomenimis šiuo metu būtų pernelyg vienašališka tvirtinti, kad Vidurio ir Rytų Europos regione lažinio palivarkinio ūkio stambėjimą ir baudžiatvies sunkėjimą lėmė tik eksportas, o feodalinių prievolių didėjimą skatino tik ekonominiai grūdų prekybos poreikiai. Kita vertus, būtų netikslu teigti, kad tarp išaugusio grūdų eksporto ir baudžiatvies stiprėjimo nebuvo priežastinio ryšio: ekonominių ir socialinių politinių pokyčių eigą ir rezultatus lemia išorinės (tarptautinės) sąlygos ir, žinoma, pačios šalies ekonominė politika³⁶.

Šių tyrinėtojų teigimu, ne grūdų prekyba sukūrė lažinį palivarkinį ūkį ir baudžiatvies – ji buvo žinoma ir anksčiau. Grūdų prekyba nebuvo lemiamą – tik pagreitino jau išryškėjusias tendencijas. Vidurio ir Rytų Europa XVI a. antroje pusėje Vakarų Europos rinkos „neatrado“, o priešingai. Nuo XV a. vidurio Vakarų bei Vidurio ir Rytų regionų prekyba nebuvo retas atvejis. XVI a. viduryje žymus grūdų kainų padidėjimas („kainų revoliucija“) žymėjo kokybinį lūžį tarpregioninėje prekyboje. Anksčiau intensyvi prekyba vyko Vidurio ir Rytų Europos regione, o jo prekyba su Vakarų Europa pagal svarbą buvo antroje vietoje. Tačiau XVI a. viduryje radikalčiai pasikeitė žemės ūkio žaliavos eksporto kryptis – jis sukonzentruojamas Vakarų Europos kryptimi. Ši iki tol neegzistavusi tokio masto žemės ūkio žaliavų paklausa padidino lažinio palivarkinio ūkio stambėjimo pagreitį Vidurio ir Rytų Europoje bei juridiskai įteisino šimtmetį trukusį baudžiatvies sunkėjimo (arba jos restauravimo) procesą.

³⁶ Plg. Balcerowicz L. Socializmas, kapitalizmas, transformacija. Budapest, p. 128.

1.3. Antrosios baudžiatvės laidos genėzė marksistinėje istoriografijoje

Sprendžiant antrosios baudžiatvės laidos genėzės problemą svarbią vietą užima tyrinėjimai, kuriais lažinio palivarkinio ūkio atsiradimo priežasčių ieškoma socialinio bei ekonominio Vidurio ir Rytų Europos kraštų gyvenimo pokyčiuose.

Antrosios baudžiatvės laidos terminą XIX a. pabaigoje pirmasis pavartojo F. Engelsas, juo apibūdinamas lažinio palivarkinio ūkio pagrįstus agrarinius santykius, kurie susiklostė ir įsitvirtino XV a. pabaigoje – XVII a. teritorijoje į rytus nuo Elbės³⁷. Vėliau terminas visuotinai įsitvirtino marksistinėje istoriografijoje aiškinant XVI–XVIII a. Vidurio ir Rytų Europos socialinę raidą³⁸.

Kalbant apie antrosios baudžiatvės genėzės istoriografijoje iš pradžių būtina pabrėžti šio termino problemškumą. Ginčijamasi, kaip suprasti procesą, vykusį nuo XV a. pabaigos Vidurio ir Rytų Europoje: ar kaip naują valstiečių įbaudžiatvėmą po tam tikros baudžiatvėmų santykių raidos pertraukos, ar kaip aukštesnę nepertraukiamo įbaudžiatvėmimo proceso pakopą³⁹ F. Engelso teigimu, tai buvo valstiečių įbaudžiatvėmimas po tam tikros pertraukos (susilpnėjimo XIII ir XIV amžiuje), jis atsinaujino XVI a. viduryje pasireiškdamas antruoju lei-

dimu, juridiskai įteisindamas baudžiatvėmų santykius teritorijose į rytus nuo Elbės⁴⁰.

Aiškindamas antrąją baudžiatvėmų laidą sovietinio laikotarpio Europos viduramžių istorikas S. Skazkinas nurodė, kad šiuo atveju kalbama ne apie antrąją įbaudžiatvėmą, o kaip tik apie antrąją jo laidą, t. y. valstiečių įbaudžiatvėmimo proceso, prasidėjusio Europoje jau ankstyvaisiais viduramžiais, tąsą. Vakarų Europoje plėtojantis prekybiniams piniginiams santykiams ankstyvųjų viduramžių pabaigoje valstiečių priklausomybė susilpnėjo, o paskui, klostantis kapitalistiniams santykiams, pamažu ir išnyko. Anot S. Skazkino, Vidurio ir Rytų Europoje, priešingai, po susilpnėjimo kilo nauja feodalinės reakcijos banga, lėmusi baudžiatvėmų valstiečių priklausomybės ir išnaudojimo sustiprėjimą⁴¹.

Verta pažymėti, kad marksistinėje istoriografijoje (nuo XX a. antrosios pusės) vis labiau išgalėjo naujais tyrinėjimais pagrįsta nuomonė, kad terminas *antrąją baudžiatvėmų laidą* nevartotinas kai kurių kraštų, visų pirma Lenkijos ir Baltijos, XV–XVII a. agrariniams santykiams apibūdinti. Šio požiūrio šalininkų nuomone, čia vyko vientisas valstiečių įbaudžiatvėmimo procesas, kurio klestėjimas chronologiškai sutapo su naujos feodalinės reakcijos tipiškuose *antrosios baudžiatvės laidos* kraštuose apogėjumi⁴². Va-

⁴⁰ F. Engelsas – K. Marksui, 1882 m. gruodžio 16 d. // *Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje*. 1962, p. 149–150.

⁴¹ *Сказкин С. Д. Основные проблемы так называемого „второго издания крепостничества“ в Средней и Восточной Европе*, с. 104.

⁴² Žr., pavyzdžiui, *Topolski J. Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVIII wieku*. Warszawa, 1965, s. 133; *Jurginis J. Baudžiatvės įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962, p. 300–301; *Hejnosz W. Zagadaniec tzw. wtórnego poddanstwa chłopow w Polsce feudalnej: Uwagi krytyczne* // *Zeszyty naukowe uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu. Nauki humanistyczne-społeczne: Prawo*, 1966, t. 6, zes. 19, s. 57–61; *Янелъ З. К. О некоторых вопросах „второго издания“ крепостного права и социально-экономического развития барщинного поместья в России* // *Исторические записки*. 1965, т. 78, с. 150; *Kahan A. Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe*, 1973, p. 96–97.

³⁷ Žr. F. Engelsas – K. Marksui, 1882 m. gruodžio 15–16 d. // *Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje*. Vilnius, 1962, p. 148–150.

³⁸ Plačiau istoriografija šiuo aspektu aptarta: *Костюшко И. И. К. Маркс и Ф. Энгельс об аграрном развитии Восточной Европы* // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы* 1970 г. Рига, 1977, с. 5–13.

³⁹ Žr., pavyzdžiui, *Zientara B. Z zagadaniec tzw. „wtórnego poddanstwa“ w Europie środkowej*, 1956, s. 3–47; *Rusiński W. Drogi rozwoju folwarku pańszczyznanego*, s. 617–655; *Сказкин С. Д. Основные проблемы так называемого „второго издания крепостничества“ в Средней и Восточной Европе* // *Вопросы истории*. 1958, №. 2, с. 96–119.

dinasi, anot J. Topolskio, J. Jurginio, W. Hejnoszo, Z. Janelio, A. Kahano, reikia išskirti Vidurio ir Rytų Europos arealo vakarinį pakraštį, pirmausia Rytų Vokietijos teritoriją, kur iš tiesų galima kalbėti apie baudžiavinių santykių sustiprėjimo antrąjį etapą ir vadinti šį procesą *antrąja baudžiavos laida*, o visą likusį arealą (kur baudžiavos įsigalėjimas buvo pirminis) – natūralia feodalinų santykių raidos tąsa.

Kita vertus, pastarųjų autorių teigimu, šį procesą laikyti *antrąja baudžiavos laida* galima tik sąlygiškai, plačiau prasme, žinant, kad nepriklausomai nuo to, kelinta tai buvo baudžiavos laida (pirmoji ar antroji) viename ar kitame krašte, Vidurio ir Rytų Europoje nuo XV a. pabaigos vyko iš esmės vientisa socialinė ekonominė raida. Būdingiausi naujų agrarinių santykių bruožai – baudžiavinio valstiečių išnaudojimo stiprėjimas bei lažinio palivarkinio ūkio klostymasis ir plėtojimas. Skirtumą sudarė tik tai, kad baudžiavos įsigalėjimas ir valstiečių išnaudojimo stiprinimas buvo visuotinis regiono reiškinys, o lažinis palivarkinis ūkis išsiplėtojo nevienodai. Klausina: kokios lažinio palivarkinio ūkio stambėjimo priežastys?

F. Engelsas, ieškodamas šių priežasčių teritorijose į rytus nuo Elbės, lemia priežastimi įvardijo didėjančią feodalų pinigų poreikį XV a., atsiradusį dėl padidėjusio vartojimo. Teritorijose į rytus nuo Elbės buvo nedaug gyventojų, bet daug dirvonuojančių žemių. Kita vertus, šių dirvonų suarimas, žemdirbystės plėtimas, naujų duoklė mokačių kaimų kūrimas šiame regione feodaliniam žemvaldžiui buvo patikimiausias būdas praturtėti. F. Engelso teigimu, stambių dvarų žemės dirbimas feodaliniu žemvaldžio lėšomis, panaudojant lažinį baudžiavinių valstiečių darbą, ilgainiui virto pajamų šaltiniu, kuris turėjo atlyginti bajorams nuostolius, susidariusius dėl to, kad liovėsi savo amžių jau atgyvenęs riterių plėšikavimas⁴³.

⁴³ Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje, p. 132–133.

Šiam požiūriui artimos yra W. Kulos⁴⁴ bei M. Malowisto⁴⁵ pozicijos. Jie sureiškmino naujos Europos ūkio konjunkčtūros padiktuotas sąlygas bei bajorijos įsigalėjimą Vidurio ir Rytų Europos valstybėse, ir visa tai laikė svarbiausiomis lažinio palivarkinio ūkio plėtojimosi priežastimis.

Sutikus su tokia *antrosios baudžiavos laidos* reiškinio interpretacija bei jo genezės aiškiniu kyla klausimas, kodėl bajorija įsigalėjo valstybiniame gyvenime būtent Vidurio ir Rytų Europos kraštuose tuo metu, kai Vakarų Europoje stiprėjo absoliutizmas? Istoriko marksisto B. Zientaros nuomone, istorikai klaidingai atsako į šį klausimą arba visiškai jį nutyli dėl to, kad ieško atsakymo iš metodologiškai neteisingų pozicijų, socialinius ekonominius santykius bei jų pokyčius aiškindami visuomeniniais politiniais santykiais, o ne priešingai. Todėl, anot B. Zientaros, visiškai nepagrįsta nuomonė, esą absoliutinė monarchija atstovavo valstiečių luomo interesams ir gynė juos nuo feodalų pretenzijų, dėl to Vakarų Europos šalyse, kur įsiviešpatavo absoliutinė monarchija, lažinis palivarkinis ūkis neišsiplėtojo⁴⁶. B. Zientara nurodo, kad *antrąją baudžiavos laidą* sąlygojo klasinių jėgų santykis, susiklostęs valstybėse, esančiose į rytus nuo Elbės. Šį santykį, pavertusį bajoriją viešpataujančiu luomu ir leidusį jai maksimaliai stiprinti baudžiavinį valstiečių išnaudojimą, lėmė miestų ir miestiečių luomo (valstiečių sąjungininko antifeodalinėje kovoje) silpnumas Vidurio ir Rytų Europos kraštuose. O bajorijai

⁴⁴ Kula W. Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce. Warszawa, 1955, s. 97; *jo paties*. Teorija ekonomiczna ustroju feodalnego. Warszawa, 1962, s. 51; *jo paties*. Rozwoj gospodarczy Poski XVI–XVIII w. Warszawa, 1993, s. 93.

⁴⁵ Malowist M. The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Later Middle Ages, p. 27.

⁴⁶ Zientara B. Z zagadanień tzw. „wtórnego poddaństwa” w Europie środkowej, s. 39–44.

naudingos užsienio rinkos atsiradimas ir su ja susijusi Vakarų Europos kapitalo ekspansija tik sudarė palankias sąlygas socialinio ekonominio gyvenimo pokyčiams, t. y. lažiniam palivarkiniam ūkiui plėtotis⁴⁷. Su šia Z. Zientaros tiksliausiai suformuluota išvada dėl *antrosios baudžiavos laidos* genezės iš esmės sutinka didžioji dauguma istorikų marksistų ir, remdamiesi ja kaip teoriniu pagrindu, tiria atskirų Vidurio ir Rytų kraštų agrarinius santykius.

Itin svarų idėlių į šiame skyriuje nagrinėjama problema įneša lenkų istorikas marksistas J. Topolskis. Anot jo, didžiausias ligšiolinių teorijų trūkumas – kad jų kūrėjai nagrinėjo lažinio palivarkinio ūkio atsiradimą Vidurio ir Rytų Europoje atsietai nuo kapitalistinių santykių formavimosi Vakaruose. J. Topolskis Europą suprato kaip visumą, nedalomą organizmą ir tuo remdamasis ieškojo bendro europinio reiškimo, lėmusio kapitalistinių santykių įsigalėjimą vienoje teritorijoje bei lažinio palivarkinio – kitose⁴⁸. Tyrinėtojo teigimu, paskata šioms pokyčiams Europoje buvo bajorijos pajamų sumažėjimas viduramžių pabaigoje prasidėjus infliacijai, kita vertus – jų poreikių didėjimas, būdingas Renesanso epochai. Tai skatino visos Europos bajorijos ekonominį aktyvumą. Tačiau šis bendras europinis reiškinys atskirose teritorijose įgijo skirtingas formas ir davė skirtingų rezultatų – kapitalistinių santykių susiklostymą Vakarų Europoje ir feodalinę reakciją, lydimą baudžiavos stiprėjimo bei lažinio palivarkinio ūkio išsiplėtojimo Vidurio ir Rytų Europoje. J. Topolski šitiktinimu, tai lėmė kelios priežastys – darbo jėgos išteklių, žemės ūkio produktų realizavimo rinka, gamtinės sąlygos⁴⁹.

1.4. Lažinio palivarkinio ūkio Lietuvoje genezė marksistinėje istoriografijoje

XVI a. Lietuvoje – tai politinių, teisinių, ekonominių, socialinių bei administracinių reformų šimtmetis. Antra vertus, pasak E. Gudavičiaus, XVI a. buvo baudžiavos įsigalėjimo Lietuvoje laikotarpis: tai pagrindinės valstiečių dalies galutinio įbaudžiavinimo, baudžiavinių santykių, t. y. feodalinių santykių, kiekiausia ir žiauriausia forma įtvirtinimo laikotarpis⁵⁰.

Aiškindamas, kada ir kokiomis konkrečiomis aplinkybėmis pradėjo plėtotis atskirų kraštų lažinis palivarkinis ūkis, J. Topolskis nurodo, kad Lietuvoje paskata tam buvo Valakų reforma⁵¹. Antra vertus, Lietuvos sovietinėje istoriografijoje vyrauja nuomonė, kad Lietuvoje lažinės palivarkinės sistemos klostymasis sutapo su valstiečių įbaudžiavinimo proceso pabaiga, kurią vainikavo 1557 m. Valakų reforma (pradėta 1547 m. didžiojo kunigaikščio žemėse, įstatymais įtvirtinta 1557 m. bei vykdyta iki XVI a. aštuntojo dešimtmečio) ir 1588 m. III Lietuvos Statutas. Nagrinėdamas baudžiavos įsitvirtinimą Lietuvoje J. Jurginis priėjo išvadą, kad išnaudojimo formos per visą feodalizmo kilimo laikotarpį klostėsi lažo įsigalėjimo kryptimi. Kokio nors grįžimo prie išnykusios arba išnykstančios feodalinės rentos formos baudžiavos įsigalėjimo laikotarpiu nebuvo. Grūdų paklausa Europos rinkoje XVI a. pabaigoje ir XVII a. pirmojoje pusėje lėmė palivarkų skaičiaus padidėjimą bei baudžiavos pasunkėjimą ne koku nors nauju, juridiniu aspektu, o tik prievolių dydžiu⁵².

⁴⁷ Zientara B. Z zagadanień tzw. „wórnego poddaństwa“ w Europie óródkowej, s. 39–44.

⁴⁸ Źr. Topolski J. The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, p. 341–352.

⁴⁹ Topolski J. The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth

Centuries, p. 344–345. Źr. taip pat *jo paties*. Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku. Poznań, 1977, s. 72–80.

⁵⁰ Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atspindėjimas I Lietuvos Statute (1529). Istorijos kand. disertacija. Vilnius, 1971, p. 1.

⁵¹ Topolski J. Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku. 1977, s. 120.

⁵² Źr. Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje, p. 301.

Pritardami teiginiui apie grūdų paklausos Europos rinkoje padidėjimo reikšmę, Lietuvos istorikai P. ir B. Dunduliai, M. Jučas, L. Mulevičius, A. Tyla, E. Gudavičius nurodo šį faktą kaip pagrindinę priežastį, nulėmusią lažinio palivarkinio ūkio plėtimąsi (o kartu su juo ir baudžiamos sunkėjimą) Lietuvoje. Ji tapo reguliaria žaliavų tiekėja Vidurio ir Vakarų Europos šalims, įėjo į Europos ekonominę sistemą kaip jos išsivysčiusių šalių užnugaris⁵³.

Verta pažymėti, kad Lietuvos agrarinių santykių raidoje būta išimčių – tai Žemaitijos išsiskyrimas iš bendros krašto agrarinių santykių raidos. Žemaitijoje, kaip ir visose *antrosios baudžiamos laidos* paplitimo teritorijose (senjoriją keičiant į lažinę palivarkinę sistemą), valstietis, gyvendamas feodalo žemėje, priklausė jam asmeniškai ir galėjo būti jo teisiamas. Greta to, anot J. Kiaupienės, per visą XVI–XVIII a. laikotarpį Žemaitijoje išliko feodalinio ūkio organizavimo forma, būdinga senjorijai siaurąja prasme, šios netapatinant su Vakarų Europos senjorinių santykių sistema⁵⁴.

⁵³ Žr. Dundulienė P. Žemdirbystė Lietuvoje. Nuo seniausių laikų iki 1917 metų. Vilnius, 1963, p. 45–55; Мухоморов Л., Ючас М. Некоторые вопросы генезиса капитализма в Литве. Вильнюс, 1968, с. 113; Dundulis B. Lietuvos užsienio politika XVI a. Vilnius, 1971, p. 20; Jučas M. Baudžiamos irimas Lietuvoje. Vilnius, 1972, p. 277–278; *jo paties*. Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid. – XIX a. pr.). Vilnius, 2000, p. 199–200; Tyla A. Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. Vilnius, 1986, p. 47–56; Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaidžiavinimo procesas ir jo atspindėjimas I Lietuvos Statute (1529). Istorijos kand. disertacija. 1971, p. 339–340.

⁵⁴ Kiaupienė J. Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a. Vilnius, 1988, p. 152. Anot J. Kiaupienės, Žemaitijoje XVI–XVIII a. neįsivyravo lažinė palivarkinė sistema dėl: 1) menko ekonominio Žemaitijos bajorų potencialo, kuris neleido jiems tapti lažinio palivarkinio ūkio plėtojimo varomąja jėga; 2) valstiečių ekonominio pajėgumo (patogi geografinė Žemaitijos padėtis leido valstiečiams be didesnių papildomų lėšų realizuoti žemės ūkio produktus ne tik vidaus, bet ir užsienio rinkoje) bei socialinio aktyvumo. Žr. *ibidem*, p. 166–167.

Taigi tyrinėtojų nuomonės, kad lažinio palivarkinio ūkio atsiradimo Lietuvoje problema neatskiriama nuo baudžiamos išsigalėjimo ir Valakų reformos, sutampa. Ši reforma buvo vykdoma aktyviausio bajorijos siekio išsigalėti Lietuvos valstybės politiniame gyvenime laikotarpiu. D. Pochilevičius teigia, kad Valakų reforma buvo naudinga bajorijai⁵⁵. Baudžiamai stiprėti palankus buvo ir klasinių jėgų santykis XVI a. Lietuvoje. Čia nebuvo stipraus miestiečių luomo ir didelių miestų, o maži ir vidutiniai miesteliai buvo labiau agrarinio pobūdžio. Valstiečiai neturėjo sąlygų apleisti kaimą, nes miestuose darbo rankų nestigo⁵⁶. Valakų reforma, II ir III Lietuvos Statutai – tai nuoseklus bajorijos išsigalėjimo valstybėje etapai. Bajorų teisės buvo juridiškai sulyginotos su didikų teisėmis. Antra vertus, bendra ekonominė, socialinė ir politinė institucinė aplinka Lietuvoje XVI a. buvo palanki lažiniam palivarkiniam ūkiui plėtoti⁵⁷. Be to, XVI a. Lietuvoje pakako ir palivarkams tinkamų laisvų žemių.

Tyrinėtojų ginčuose dėl Valakų reformos verta išskirti diskusiją apie šios reformos įteisintas ekonomines bei socialines tendencijas Lietuvo-

⁵⁵ Похилев Д. Л. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в Литовском государстве // Ученые записки Ярославского педагогического института. 1945, вып. 7 (27), с. 1–42.

⁵⁶ Anot E. Gudavičiaus, pagrindinis klasinis prieštaravimas apibrėžtinai kaip kylantis tarp feodalų ir „laisvųjų“ valstiečių. Žr. Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaidžiavinimo procesas ir jo atspindėjimas I Lietuvos Statute (1529). 1971, p. 340.

⁵⁷ Anot amerikiečių istoriko ir ekonomisto D. C. Northo, vienos institucinės struktūros skatina, o kitos slopina šalies ekonominį augimą. Žr. North D. C. Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veikmė / Iš anglų k. vertė A. Degutis. Vilnius, 2003, p. 170–171. Plačiau apie institucijas, kaip iešmus nustatantį pasirinkimą feodalinėje visuomenėje, žr. North D. C., Thomas R. P. The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model // The Journal of Economic History. 1971, Dec., vol. 31, no 4, p. 777–803. Žr. taip pat *jų pačių*. An Economic Theory of the Growth of the Western World // The Economic History Review. 1970, vol. 23, no 1, p. 1–17.

je. Nagrinėdami Valakų reformos padarinius Lietuvoje K. Jablonskis ir J. Jurginis nurodo, kad nors vykdant Valakų reformą didžiojo kuni-gaikščio žemėse nebuvo įsteigta naujų dvarų, įsta-tytyme palivarkų steigimo idėja aiškiai išdėstyta. Taigi feodalias dvarininkas, XVI a. pirmojoje pu-sėje buvęs feodaliniu valdovu, XVI a. pabaigoje, padidėjęs žemės ūkio produktų paklausai, virto feodaliniu ūkininku, vis labiau plečiančiu dvaro ūkį, vis labiau išnaudojančiu savo baudžiaunin-kų darbą⁵⁸.

Keblumų kyla ir dėl socialinių tendencijų ver-tinimo. V. Pičeta teigia, kad reforma buvo nu-kreipta prieš bajoriją, kadangi tie, kurie neįrodė savo nuosavybės teisių į žemę, prarado jas ir ta-po tokiais pat žemės nuomininkais kaip ir valstiečiai⁵⁹. D. Pochilevičius tvirtina priešingai – kad reforma savo prigimtimi buvusi naudinga bajorijai ir nukreipta prieš valstiečius, kadangi sustiprino baudžią⁶⁰. J. Jurginio teigimu, Va-lakų reforma buvo priemonė ne tik panaikinti paskutinius valstiečių žemės nuosavybės liku-čius, bet ir patikrinti bajorų žemėvaldą⁶¹. D. Po-chilevičius su V. Pičeta nesutaria ir dėl to, kaip vertinti Valakų reformą – kaip pažangią ar kaip reakcinę ekonominę politiką. V. Pičeta išskiria du reformos aspektus – pažangų ekonominį bei reakcinį socialinį ir vertina juos skirtingai. D. Pochilevičiaus teigimu, reforma buvusi reak-cinė ir turėjo neigiamų padarinių tolesnei agra-rinių santykių raidai. E. Gudavičius Valakų re-formą (dvaro priklausomybę ir matomiausią jos rodiklį – lažą) apibūdina kaip lemiamą XVI a.

⁵⁸ Žr. Lietuvos TSR istorija, t. 1: Nuo seniausių laikų iki 1861 metų. Vilnius, 1957, p. 184–185. Žr. taip pat: Jurginis J. Baudžiąvos įsigalėjimas Lietuvoje. 1962, p. 280.

⁵⁹ Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-русском государстве. Москва, 1958, с. 355–356.

⁶⁰ Похилевич Д. Л. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в Литовском государстве, с. 1–42.

⁶¹ Jurginis J. Baudžiąvos įsigalėjimas Lietuvoje, p. 286.

vidurio socialinį veiksniį, padėjusį Lietuvai pri-tapti prie Vidurio Europos socialinės ekonomi-nės struktūros tuometinio modelio⁶². Galime teigti, kad Lietuvos agrarinės istorijos istoriogra-fijoje iki šiol vyrauja diferencijuotas Valakų re-formos vertinimas⁶³.

2. Marksistinės istoriografijos XVI–XVIII amžiaus Vidurio ir Rytų Europos socialinės ekonominės raidos interpretacijos palyginimas su I. Wallersteino aiškinimu

Keblumai, su kuriais susiduriame lygindami du konkuruojančius aiškinimus, kyla dėl skirtingo *antrosios baudžiąvos laidos* atsiradimo priežas-čių interpretavimo. Marksistinės istoriografijos požiūriu, Vidurio ir Rytų Europos *antrąją bau-džiąvos laidą* lėmė vidinės ekonominės sociali-nės priežastys, o KPS aiškinimas implikuoja išorines priežastis – įsitraukimą į pasaulinį dar-bo pasidalijimą periferijos statusu⁶⁴. „Tikrųjų“

⁶² Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiąvini-mo procesas ir jo atspindėjimas I Lietuvos Statute (1529), p. 342.

⁶³ Naujausioje Lietuvos istorijos istoriografijoje Va-lakų reforma vertinama kaip galutinai sueuropinusi Lie-tuvos žemėtvarką, žemėnaudą bei žemdirbystę ir atve-dusi Lietuvą į Vidurio Europos tipo baudžiąvą. Antra vertus, visi reformos aspektai (ypač technologinis – žemėtvarkos sueuropinimas) vertinami kaip vieni iš reikš-mingiausių postūmių ar net šuolių Lietuvos istorijoje. Žr. Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius, 2005, p. 250. Žr. taip pat Gudavičius E. Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 575–579.

⁶⁴ Šią KPS aiškinimo implikaciją galime suformuluo-ti ir kontrafaktiniu teiginiu: jeigu Vidurio ir Rytų Euro-pos regionas XV a. (kai „startinės sąlygos“ sąlyginai buvo supanašėjusios su Vakarų Europos) nebūtų buvęs įtrauktas į neekvivalentiškus rinkos mainus su Vakarų Europa, tai jo ūkinių ir socialinių struktūrų raida ir rezultatai būtų buvę panašūs į tuo laikotarpiu būdingus Rusijai ar Os-manų imperijai, kurios tuo metu dar nebuvo KPS dalis. Galime įsivaizduoti ir tokią alternatyvią istoriją, kurioje Vidurio ir Rytų Europa tampa KPS branduoliu. Didžiau-sių galimybių tam turėjo vokiečių kolonizuojamos žė-

Vidurio ir Rytų Europos regiono atsilikimo priežasčių nustatymas leistų atsakyti į šio straipsnio pavadinime iškeltą klausimą.

Vienas griežčiausių I. Wallersteino kritikų istorikas marksistas R. Brenneris kategoriškai atmeta tezę, kad Vidurio ir Rytų Europos (ypač Lenkijos) ekonominį atsilikimą XVI–XVIII a. nulėmė priklausomybė KPS periferijos statusu. R. Brenneris 1976 m. straipsnyje *Agrarinės visuomenės struktūra ir ekonomikos raida ikiindustrialinėje Europoje* teigia, kad šį atsilikimą lėmė ne priklausomybė Europos ekonominiam pasauliui, bet prieš tai egzistavęs atsilikimas⁶⁵.

mės. Pavyzdžiui, sutriuškinęs lenkų ir lietuvių kariuomenės prie Žalgirio, Ordinas išgali Baltijos ir Šiaurės jūrose ir tampa ekspedicijų, kurių metu atrandama Amerika, rėmėju (maždaug apie 1470-uosius darydamas tą patį, ką vėliau mėgino Kuršo hercogai). Tada gal Karaliaučius ar Dancigas būtų tapęs tuo, kuo XVI–XVIII a. tapo Antverpenas ar Amsterdamas. Tokiam scenarijui kelią užkirtų faktinė lietuvių ir lenkų pergale Žalgirio mūšyje, kuri anaiptol nebuvo nulemta kokių nors „istorijos dėsnų“ ar „neišvengiamo“. Plačiau apie kontrafaktinius teiginius žr. *Norkus Z. Kontrafaktiniai sąlyginiai teiginiai istoriografijoje // Problemos*. 1998, Nr. 53, p. 43–60. Žr. taip pat *Gould J. D. Hypothetical History // The Economic History Review*. 1969, Aug., vol. 22, no 2, p. 195–207.

⁶⁵ *Brenner R. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe // Past and Present*. 1976, Feb., no 70, p. 30–75. Šiame straipsnyje randame garsiąją R. Brennerio tezę: agrarinių visuomenių ilgalaikių procesų tyrimų išeities taškas yra socialinių klasių tarpusavio kova, kuri atlieka iešmininko vaidmenį ekonominėje socialinėje raidoje. Svarbu pažymėti, kad šis straipsnis sukėlė plačią diskusiją. Žr. šiuos tekstus: *Postan M. M., Hatcher J. Population and Class Relations in Feudal Society // Past and Present*. 1978, Feb., no 78, p. 24–37; *Croft P., Parker D. Agrarian Class Structure and Economic Development // Past and Present*. 1978, Feb., no 78, p. 37–47; *Wunder H. Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany // Past and Present*. 1978, Feb., no 78, p. 47–55; *Ladurie E. A Reply to Professor Brenner // Past and Present*. 1978, May, no 79, p. 55–59; *Bois G. Against the Neo-Malthusian Orthodoxy // Past and Present*. 1978, May, no 79, p. 60–69; *Hilton H. R. A Crisis of Feudalism // Past and Present*. 1978, Aug., no 80, p. 3–19; *Cooper P. J. In Search of Agrarian Capitalism // Past and Present*. 1978, Aug., no 80, p. 20–65; *Klima A. Agrarian Class Structure and Economic Development*

Kitame straipsnyje *Kapitalizmo plėtotės prieštora: neosmitinio marksizmo kritika* R. Brenneris taip pat įnirtingai kritikuoja I. Wallersteina ir šiam didele įtaka padariusį istoriką M. Malowistą (iš kurio I. Wallersteinas perėmė teiginį, kad XV a. tarp Vakarų ir Rytų Europos buvo tik nedidelis ekonominio išsivystymo skirtumas)⁶⁶.

Kritikas nurodo pagrindinį I. Wallersteino KPS teorijos analizuojant Lenkijos situaciją trūkumą: šioje teorijoje esą atmetamas arba ignoruojamas klasinės struktūros ir ekonomikos raidos abipusis ryšys⁶⁷. Lenkijos bajorijos nau-

in Pre-Industrial Bohemia // *Past and Present*. 1979, Nov., no 85, p. 49–67. Žr. taip pat R. Brennerio straipsnį „The Agrarian Roots of European Capitalism“ (iš *Past and Present*. 1982, Nov., no 97, p. 16–113.), kuriame atsakoma šioms kritikoms.

⁶⁶ *Brenner R. The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism // New Left Review*. 1977, July / Aug., no 104, p. 25–92.

⁶⁷ Anot R. Brennerio, palyginti su Vakarų Europa, vėlyvųjų viduramžių krizė į Vidurio ir Rytų Europą atėjo vėliau (nuo XV a. vid.), tačiau lyginant krizių padarinius, tarp regionų pastebimas aiškus kontrastas. Teritorijose į rytus nuo Elbės feodalų ekonominė padėtis buvo kur kas geresnė nei Vakarų Europos bajorų. Tai Vidurio ir Rytų Europos regione vėliau sąlygojo dar didesnę feodalų politinę ir ekonominę galios išaugimą, leidusį feodalams nekonkurenciniais metodais pašalinti valstiečius iš rinkos. Dėl to, R. Brennerio teigimu, žemės ūkis prarado modernizacijos galimybes. Feodalams pašalinus konkurenciją, rinkoje nebuvo jokio motyvo reinvestuoti pelną, modernizuoti žemės ūkio pramonę. XVI a. Vidurio ir Rytų Europoje labai pagausėjo gyventojų, išaugo gamyba, bet lažinio palivarkinio ūkio plėtimasis (o kartu su juo ir baudžiavos sunkėjimas) sustabdė modernios ekonomikos raidą šiame regione. R. Brenneris pritaria I. Wallersteinui, kad pasaulinės rinkos atsiradimas savaime dar negarantuoja ekonomikos pakilimo šalyje. Kita būtina šio pakilimo sąlyga yra pasirinktas gamybos metodas pasauliniame darbo pasidalijime. Vidurio ir Rytų Europos regionas, pašalinęs būtinybę investuoti į žemės ūkį, t. y. pasilikdamas prie neefektyviausio gamybos metodo, pats nulėmė savo žaliavų tiekėjo statusą pasauliniame darbo pasidalijime. Žr. *Brenner R. Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West // (Ed. D. Chirot). The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkely: University of California Press, 1989, p. 42–45.

dai susiklostęs klasinių jėgų santykis leido jai maksimaliai sustiprinti valstiečių baudžiavinę priklausomybę dvarui, kuris lėmė atsilikimą nuo Vakarų Europos⁶⁸. R. Brennerio teigimu, Vidurio ir Rytų Europa būtent dėl savo atsilikimo pateko į Europos ekonominį pasaulį⁶⁹. Šiam teiginiui pritaria lenkų istorikas J. Kochanowiczius, tirdamas Lenkijos–Lietuvos valstybės priklausomybės Vakarų Europai priežastis⁷⁰. Anot jo, Lenkijos–Lietuvos priklausomybė prasidėjo dar XV a., t. y. prieš masinį grūdų eksportavimą į Šiaurės Vakarų Europą. Priklausomybę lėmusios pagrindinės priežastys buvo vidinės: ryšys tarp valstybinės valdžios politikos bei žemės / darbo jėgos santykio. Anot J. Kochanowicziaus, Lenkijos–Lietuvos valstybėje esant dideliems žemės plotams bei trūkstant darbo jėgos, feodalai (nesulaukdami stipraus valstiečių pasipriešinimo) gana lengvai institucionalizavo šalyje baudžiavinę santvarką⁷¹.

Nors I. Wallersteino KPS koncepcijoje išorinė įtaka turi didžiausią reikšmę šalies vidaus rai-

dai, galime nurodyti nemažai kontrargumentų, kurie verčia suabejoti pasaulinės prekybos įtaka Lenkijos–Lietuvos valstybės raidai. Lenkų istorikas J. Topolskis nesutinka su I. Wallersteino teiginiu, kad pasaulinės rinkos susiformavimas buvo tiesioginė priežastis, nulėmusi lažinio palivarkinio ūkio plėtimąsi ir baudžiavos pasunkėjimą Lenkijos–Lietuvos valstybėje. Lenkų istorikas mano, kad toks teiginys yra vienašališkas ir labai supaprastina problemos tyrimą. Jis pateikia kontrargumentą, parodantį, kad XV–XVII a. Lenkijos–Lietuvos valstybės grūdų eksportas į pasaulinę rinką sudarė ne daugiau kaip 5–6% viso eksporto, likusi žemės ūkio ir plautaus vartojimo prekių produkcijos dalis buvo realizuojama vidaus rinkoje⁷². Vadinas, I. Wallersteinas perdeda Lenkijos–Lietuvos valstybės išitraukimo į pasaulinę rinką įtaką šios valstybės socialinei ekonominei raidai⁷³. Iš to galima

⁶⁸ Anot R. Brennerio, teritorijose į Rytus nuo Elbės, priešingai nei Vakarų Europoje, valstiečiai menkai priešinosi feodalams, nes dėl kolonizacijos iš Vakarų bei mažo gyventojų tankumo nebuvo vieningo pasipriešinimo ir kovos dėl savo teisių tradicijos. To padariny – teritorijose į Rytus nuo Elbės valstiečiai savo teises iš ponų „gaudavo“, t. y. ponai iš viršaus „nuleisdavo“ sau palankias teises. Žr. Brenner R. *The Agrarian Roots of European Capitalism*. 1982, p. 70–75.

⁶⁹ Brenner R. *Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West*, 1989, p. 36–37.

⁷⁰ J. Kochanowiczius *priklausomybę* nusako šiais kriterijais: 1) intensyvūs prekybos ryšiai tarp dviejų regionų, kurių vienas yra mažiau ekonomiškai išsivystęs; 2) toks regionas „pasiduoda“ įtakon, t. y. pradeda iš dalies specializuotis eksportuoti vieną produktą; 3) besikeičianti šio produkto paklausa lemia mažiau išsivysčiusių šalių ekonominį atsilikimą. Žr. Kochanowicz J. *The Polish Economy and the Evolution of Dependency // (Ed. D. Chirot). The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkely: University of California Press, p. 118–119.

⁷¹ Kochanowicz J. *The Polish Economy and the Evolution of Dependency*, p. 110–111.

⁷² Topolski J. *Polska w czasach nowożytnych od srodkowoeuropejskiej potegi do utraty niepodleglosci (1501–1795)*, tom II. 1999, s. 35. Kita vertus, J. Topolskis pritaria, kad be Vidurio Europos Vakarų Europoje nebūtų buvę kapitalizmo. Anot jo, kapitalo kaupimas ir darbo pasidalijimas – tai būtiniausias kapitalizmo sąlygos. Vien vilnos nepakanka, kad išgyventum, tam reikėjo (be kita ko) ir javų. Vidurio ir Rytų Europa ir buvo javų, reikalingų Vakarų Europos pramonai, tiekėja. Iš Lietuvos bei Novgorodo buvo vežami ir kailiai. Anot J. Topolskio, yra daug įrodymų, kad Vakarai buvo priklausomi nuo iš Rytų gabenamų žaliavų. Tam tikru požiūriu Vidurio ir Rytų Europa buvo svarbesnė Vakarų Europai, o ne atvirkščiai, nes rytiečiai buvo reikalingi vakariečiams egzistuoti, o vakariečiai rytiečiams buvo tik prabanga. Lenkų istoriko teigimu, problema yra ta, kad daugelis tyrinėtojų gerokai perdeda XVI–XVIII a. eksporto ir importo kiekį, t. y. pabrėžia balanso nebuvimą Lenkijos–Lietuvos valstybėje. Faktiškai tiek eksportas, tiek importas buvo nedidelės apimties – skirtumas tarp jų buvo mažas. Žr. Dzieje Polski (pod red. J. Topolski). Warszawa, 1978, s. 289–297.

⁷³ Antra vertus, daugelis kritikų pažymi, kad KPS teorijoje perdėta tarptautinių mainų bei pasaulinės rinkos procesų reikšmę regionų vidaus socialinei ekonominei raidai. Pavyzdžiui, H. Wesselingas teigia, jog pasaulinė prekyba neturėjo didelės įtakos Europos valstybėms iki pramoninės revoliucijos. Kalbant šių laikų terminais, XVI–XVIII a. nebuvo supertankerių, galinčių jūros pre-

daryti išvadą, kad *antroji baudžiavos laida* buvo nulemta vidinių priežasčių.

Kita vertus, J. Topolskis pritaria I. Wallersteino teiginiui apie Lenkijos–Lietuvos valstybėje vyravusį efektyviausią (atsižvelgiant į to meto valstybės geografinį ir geopolitinį kontekstą) gamybos būdą – baudžiavinį darbą. Lenkų istorikas, akcentuodamas neišvengiamą (dėl vidinių priežasčių⁷⁴) lažinio palivarkinio ūkio kūrimąsi Lenkijos–Lietuvos valstybėje, kartu pabrėžia neigiamus šio proceso padarinius, t. y. valstiečių išstūmimą iš rinkos, kuris lėmė jų galimybių plėtoti prekinį ūkį pašalinimą⁷⁵.

Tiriant išorinių ir vidinių priežasčių ginčą, svarbūs yra lenkų istorikės M. Boguckos argumentai, kuriais ji motyvuotai prieštarauja J. Topolskiui, bet pritaria I. Wallersteino pozicijai. Anot M. Boguckos, J. Topolskis klaidingai nurodo grūdų eksporto skaičius (pasak jos, nebuvo tokios Lenkijos–Lietuvos lokalsios rinkos, kurioje

būtų realizuojami grūdai Topolskio nurodytais kiekiais, nes jis apsiriboja tik eksporto per Dancigo uostą statistika). Lenkų istorikės teigimu, grūdai buvo eksportuojami ne tik per Dancigo, bet ir per kitus uostus (pvz., Rygos, Elbingo, Karaliaučiaus ir kitų), kurių krovinų bendra apimtis XVI–XVII a. sudarė apie 20–25% viso eksporto į pasaulinę rinką⁷⁶.

Antra vertus, ekonominę priklausomybę Šiaurės ir Vakarų Europai liudijo ir specifinis Lenkijos–Lietuvos valstybės miestų vaidmuo. Lenkų istoriko A. Wyrobiszo ir vengrų istoriko P. Gunsto teigimu, miestų specializacija buvo žemės ūkio žaliavų eksportas – jie buvo tarpininkai, perparoduodantys žaliavas užsienio pirklams⁷⁷.

Reikėtų eksplikuoti dar vieną KPS teorijos problemą, kuri kelia didelį susirūpinimą istorikams marksistams – I. Wallersteino teiginį, kad *antroji baudžiavos laida* buvo periferinio kapitalizmo pradžia Vidurio ir Rytų Europoje. Aki-vaizdu, jog istorikų marksistų taikoma metodo-

kybos keliais gabanti itin didelius kiekius produkcijos ir žaliavos, todėl apimties požiūriu prekyba žemės ūkio žaliavomis bei plataus vartojimo prekėmis nebuvo didelė. H. Wesseling skaičiavimu, Anglijos (turint omenyje šios pirmąją pasaulinę prekyboje) eksportas iki pramoninės revoliucijos sudarė ne daugiau kaip 15% viso bendrojo vidaus produkto. Europos valstybių (be Anglijos) eksportas į pasaulinę rinką XVII a. apimtimi prilygo tik vienam dviem, o XIX a. – septyniems aštuoniems šiuolaikiniams supertankeriams. Žr. *Wesseling H. Overseas History // New Perspectives on Historical Writing* (Ed. by P. Burke). Polity Press, 1992, p. 80–81. Žr. taip pat *Brien O' P. European Economic Development: The Contribution of the Periphery // The Economic History Review*. 1982, Feb., vol. 35, no 1, p. 1–18.

⁷⁴ Lenkijos–Lietuvos valstybė buvo priversta „pririšti“ valstiečius prie žemės, nes: 1) buvo didžiuliai nedirbamų žemių plotai; 2) buvo juntamas didelis darbo jėgos stygius. Žr. *Topolski J. Polska w czasach nowożytnych od srodokwoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795)*, tom II. 1999, s. 36.

⁷⁵ Plg. *North D. C. Exports and Regional Growth: A Reply // The Journal of Political Economy*. 1956, Apr., vol. 64, no 2, p. 165–168. D. C. Northas teigia, kad trumpalaikėje perspektyvoje žemės ūkio žaliavų eksportas yra pelningas, tačiau ilgalaikėje šalies ekonominėje perspektyvoje nuostolingas: trumpalaikė nauda gali predeterminuoti lėtesnę ekonomikos raidą.

⁷⁶ *Bogucka M. North European Commerce as a Solution to Resource Shortage in the Sixteenth-Eighteenth Centuries // Natural Resources in European History* (Eds. A. Mączak, N. W. Parker). Washington, 1978, p. 16. Žr. taip pat *jos pačios. Amsterdam and the Baltic in the First Half of the Seventeenth Century // The Economic History Review*. 1973, vol. 26, no 3, p. 433–447. Beje, lenkų istorikės teiginiai sutampa su Nyderlandų istoriko W. S. Ungerio teiginiais. Žr. *Unger W. S. Trade Through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // The Economic History Review*. 1959, vol. 12, no 2, p. 206–221.

⁷⁷ Žr. *Wyrobisz A. Power and Towns in the Polish Gentry Commonwealth: The Polish–Lithuanian State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // Theory and Society*. 1989, Sep., vol. 18, no 5, p. 614–615; *Gunst P. Agrarian Systems of Central and Eastern Europe // (Ed. D. Chiro). The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, 1989, p. 58–59. Beje, Jonas S. Cohenas pažymi, kad Vidurio ir Rytų Europoje dėl miestų agrarinio pobūdžio jų prekybinis elitas labiau palaikė ryšius su feodalais nei su valstiečiais. Žr. *Cohen J. S. The Achievements of Economic History: The Marxist School // The Journal of Economic History*. 1978, Mar., vol. 38, no 1, p. 38–39.

logija neleidžia pritarti šiai I. Wallersteino tezei. Kaip žinome, K. Marxo teigimu, kapitalizmas remiasi tik laisvo darbo išnaudojimu⁷⁸. Tai argumentas, kuris daug kam atrodo pakankamas pagrindas nedvejotant prieštarauti I. Wallersteinui. Tačiau jis nedviprasmiškai tvirtina, kad kapitalizmo egzistavimo sąlyga yra laisvo ir nelaisvo darbo išnaudojimo derinys, t. y. vieno kurio elemento pašalinimas reikštų kapitalizmo žlugimą⁷⁹. Verta pažymėti, kad I. Wallersteinas nebuvo vienas pirmųjų teigęs, kad kapitalizme egzistuoja galimybė suderinti laisvą ir nelaisvą darbą⁸⁰.

Lyginant marksistines ir I. Wallersteino sampratas, KPS aiškinimas pajėgus atskleisti atskirų šalių praeitį ne iš ribotos vietinės perspektyvos, o kaip reiškinį, adekvačiai suprantamą tik tam tikroje platesnėje visuomenėje. Antra vertus, šio

⁷⁸ Plačiau apie K. Marxo kapitalizmo genėžę žr. *jo paties*. Kapitalas. Politinės ekonomijos kritika. Vilnius, 1957, t. 1, p. 638–678. Žr. taip pat *Holton R. J. Marxist Theories of Social Change and the Transition from Feudalism to Capitalism // Theory and Society*. 1981, Nov., vol. 10, no 6, p. 833–867.

⁷⁹ Formuluoamas savo kapitalizmo sampratą, I. Wallersteinas nesutinka, kad kapitalizmas remiasi vien tik laisvos darbo jėgos išnaudojimu. Kapitalizme egzistuoja laisvo ir nelaisvo darbo išnaudojimo derinys kaip būtina jo sąlyga. Teoretiko teigimu, nesvarbu, koks darbo kontrolės metodas valstybėje egzistuoja, svarbiausia, kad produkcija būtų gaminama pasaulinei rinkai. Darbo kontrolės metodas yra nulcmtas hierarchinio pasaulinio darbo pasidalijimo. Žr. *Wallerstein I. The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974, p. 126–127. Žr. taip pat *jo paties* *From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions?* // *Social Forces*. 1976, Dec., vol. 55, no 2, p. 273–283.

⁸⁰ Anot sociologo Lawrence'o A. Scaffo, jau G. F. Knappas įtikinėjo, kad kapitalistinė įmonė – nesvarbu, agrarinio ar pramoninio kapitalizmo sąlygomis (pasižyminti pelno kaupimu verslininkų rankose ir prekių gamyba rinkai) – suderinama ir su „laisvu“ darbu, ir su įvairiomis „nelaisvo“ darbo formomis (pvz., priverstiniu darbu, baudžiavine priklausomybe). Deja, Scaffo teigimu, Wallersteino ir jo sekėjai nepripažino Knappo nuopelnų. Žr. *Scaff L. A. Veržiantis iš geležinio narvo*. Max Weber ir moderniosios sociologijos atsiradimas, p. 53–54.

straipsnio problemai nagrinėti reikia tokios analizės prieigos, kuri tiriamąjį objektą (šiuo atveju – Vidurio ir Rytų Europos socialinę ekonominę santvarką) susietų ne tik su jo lokaliu, bet ir su pasauliniu kontekstu bei leistų išvengti besąlygiško pritarimo vienam ar kitam kontekstui (pvz., I. Wallersteino KPS prieiga preferuoja pasaulinį⁸¹, o marksistinė metodologija – lokalų kontekstą)⁸². Todėl siekiant kiek galima objektyviau rekonstruoti XVI–XVIII a. Vidurio ir Rytų Europos socialinę ekonominę tikrovę, būtina tokia tyrimo prieiga, kuri pasižymi lokalaus ir pasaulinio kontekstų sinteze.

Tarp I. Wallersteino ir marksistinės pozicijų esama daug sąlyčio taškų. Šios skirtingos stovyklos pažymi, kad *antroji baudžiavos laida* nuo XVI a. Vidurio ir Rytų Europoje nulėmė šio regiono specifinę raidą (palyginti su Vakarų Europa), o iš to išplaukė, kad *antrosios baudžiavos laidos* teritorijos tapo Vakarų Europos ekonominio ir visuomeninio gyvenimo periferija. Be to, iš pateiktos analizės paaiškėjo, kodėl marksistinė istoriografija *antrąją baudžiavos laidą* įvardija kaip refeodalizacijos procesą. Prie tokios išvados buvo prieita dėl šios istoriografijos metodologijos, kuri analizės vienetu laikė atskirą šalį ar net atskirą vietovę – kaimą, dvarą, žemdirbio ūkį – abstrahuodamasi nuo platesnio konteksto. Panašiai daro ir K. Marxas „Kapitale“, kuriame analizės vienetas yra idealizuota nacionalinė kapitalistinė ekonomika ar net atskira kapitalistinė įmonė. I. Wallersteino KPS teorija

⁸¹ Tokia, I. Wallersteino pasirinkta tyrimo strategija neišvengiamai susiduria su nuostoliais, t. y. „gylis“ aukojamas „pločiumi“.

⁸² Svarbu pažymėti, kad straipsnyje tiek marksistinė, tiek KPS prieigos nėra universalios, bet vertinamos kaip tyrimo išeities pozicijos. Apie metodologiją, suprantamą kaip euristinių taisyklių tarpusavio derinimą, t. y. struktūros, kuri praplečia mūsų žinojimą, kūrimą, plačiau žr. *Petrie H. G. The Strategy Sense of 'Methodology'* // *Philosophy of Science*. 1968, Sep., vol. 35, no 3, p. 248–257.

pažvelgė iš pasaulinės perspektyvos, o tai leido *antrąją baudžiovos laidą* įvardyti kaip periferinio kapitalizmo pradžią Vidurio ir Rytų Europoje.

Galime pripažinti, kad šie I. Wallersteino argumentai nėra visiškai neįtikinami. I. Wallersteino KPS teorijoje Vidurio ir Rytų Europos agrarinė santvarka XVI–XVIII a. iš pirmo žvilgsnio daug kuo panaši į tai, ką XI–XIV a. Vakarų Europoje marksistai vadina „feodalizmu“ (turime omenyje agrarinę santvarką, o ne politinį „antstatą“). Tačiau be išlygų kalbėti apie iš esmės viduramžių reiškinį – feodalizmą XVI–XVIII a. Lietuvoje ir Lenkijoje negalime jau vien dėl to, kad nuo XVI a., suintensyvėjus kontaktams su Vakarų Europa, šie turėjo įtakos tuometinei socialinei ekonominei santvarkai Lietuvoje ir Lenkijoje⁸³; nors I. Wallersteinas tikriausiai perdeda prekybos, kaip tos įtakos mechanizmo, reikšmę.

Vadinasi, šioje vietoje neišvengiamai susiduriame su XI–XIV a. ir XVI–XVIII a. kontekstų priešprieša, o iš to darome išvadą, kad nors XVI–XVIII a. Vidurio ir Rytų Europoje agrarinės santvarkos „turinys“ buvo daug kuo panašus į XI–XIV a. Vakarų Europą, įgijo kitą kokybinį pavaldą. Visa tai leidžia teigti, kad dėl pasikeitusio visuomeninio konteksto – KPS, kurio XI–XIV a. Vakarų Europoje nebuvo, XVI–XVIII a. Vidurio ir Rytų Europoje arba egzistavo periferinis kapitalizmas, arba „kitoks“ fe-

⁸³ Plg. *Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*. 2005, p. 324.

⁸⁴ Kita vertus, naujausioje Lietuvos istorijos istoriografijoje integralios civilizacinės istorijos požiūriu XVII–XVIII a. Lietuvos ūkis įvardijamas barokinio ūkio terminu. Anot A. Bumblausko, kadangi lažinis palivarkinis ūkis buvo, viena vertus, dėsningas raidos rezultatas (nuoseklaus baudžiovos formavimosi ir įsigalėjimo padariny), o antra vertus, jį skatino ankstyvojo kapitalizmo, t. y. ankstyvųjų Naujųjų amžių laikotarpio Vakarų Europos ūkio sistema, tiksliausia būtų Lietuvos ir kitų Vidurio Europos šalių ūkį vadinti barokiniu. Žr.

odalizmas⁸⁴, kurio prigimčiai konkrečiau nusakyti būtini XI–XIV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos palivarko lyginamieji tyrimai.

Galima nurodyti dar vieną istorinių tyrimų, nuo kurių rezultatų priklausytų marksistinės ir valersteiniškosios Vidurio ir Rytų Europos socialinės ekonominės santvarkos „diagnozių“ lyginamosios vertės nustatymas, sritį: reikia išsiaiškinti, koku mastu Lietuva ir Lenkija buvo įsitraukusi į prekybos mainus su Vakarų Europa, kiek pirmosios ekonominę būklę lėmė kainų svyravimai pasaulinėse žaliavų rinkose, jų ilgalaikės raidos tendencijos?

Jei prekybos mainų mastas nebuvo toks didelis kaip mano I. Wallersteinas, būtų galima rimtai abejoti, ar priklausomybė KPS buvo svarbiausias veiksnys, lėmęs XVI–XVIII a. Vidurio ir Rytų Europos raidą (o ne, tarkime, religiniai ar kultūriniai skirtumai, kurie krinta į akis lyginant skirtingą Lietuvos–Lenkijos ir Prūsijos bei Švedijos istorinį likimą, nors jos į KPS iš pradžių įsitraukė tuo pačiu – periferiniu statusu). Šioje vietoje dar kartą iškyla lokalaus ir pasaulinio kontekstų sintezės neišvengiamumas.

Išvados

1. Vidurio ir Rytų Europos *atsilikimo* ir *antrosios baudžiovos laidos* priešasčių problemos nemarksistinėje ir marksistinėje istoriografijoje eksplicacija ir rekonstrukcija parodė, kad jų aiškinimai iš dalies sutampa. Daugiausia pabrėžiama, kad minėtus padarinius sąlygojo vidaus jėgų veikimas – nevienodas klasinių jėgų santykis bajorijos naudai, miestų silpnumas, darbo jėgos stygius, dideli nedirbamos žemės plotai. Marksis-

Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795, p. 324. Žr. taip pat *jo paties*. Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 17, p. 22–25.

tinių koncepcijų požiūriu, nauja Vakarų Europos ūkio konjunkštūra čia suvaidino tik antraeilį vaidmenį.

2. I. Wallersteino požiūriu pagrindinės Vidurio ir Rytų Europos atsilikimo priežastys buvo išorinės – įsitraukimas į pasaulinį darbo pasidalijimą periferijos statusu. *Antroji baudžiavos laida* šiame regione buvo periferinio kapitalizmo pradžia. Nors daugelis Vidurio ir Rytų Europos agrarinės santvarkos bruožų primena XI–XIV a. Vakarų Europos feodalizmą marksistine prasme, dėl pasikeitusio visuminio konteksto KPS (kurio nebuvo XI–XIV a. Vakarų Europoje) pavidalu ji įgijo kitokį (periferinio kapitalizmo) kokybinį pavidalą.

3. Silpna KPS teorijos vieta (Lenkijos–Lietuvos valstybės atveju) galima laikyti tarptautinių mainų (taip pat ir pasaulinės rinkos) įtakos perdėjimą šios valstybės socialinei ekonominei raidai.

4. Galutiniam atsakymui į šio straipsnio pavadinime iškeltą klausimą būtini Vakarų Europos XI–XIV a. manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio ir Rytų Europos palivarko lyginamieji tyrimai bei empiriniai tyrimai, kurių objektas yra šio laikotarpio Vidurio ir Rytų Europos ekonomikos įsitraukimo į tarptautinę prekybą mastas ir jos priklausomybės nuo pasaulinės rinkos konjunkštūrinių būklių bei ilgalaikių tendencijų laipsnis.

LITHUANIA IN THE CENTRAL AND EASTERN EUROPE OF THE 16TH–18TH CENTURIES: „FEUDAL REACTION“ OR PERIPHERAL CAPITALISM?

Darius Žiemelis

Summary

The subject of the article is the historiography analyzing the development of the socio-economic order of Central and Eastern Europe in the 16th–18th centuries and specifically two competing theoretical approaches: the Marxist concept emphasizing the role of inner causes and of the capitalist world system (CWS) stressing external causes. The problem that the article is concerned with is the nature of the *second serfdom* in Central and Eastern Europe in the 16th–18th centuries: was this refeudalization in the Marxist sense, or peripheral capitalism in the CWS context? In Marxist historiography (beginning with Friedrich Engels) the concept of the *second serfdom* means the process of

refeudalization. The neo-Marxist CWS theory of I. Wallerstein, applying an approach, suggests looking at the phenomenon of the *second serfdom* from the global perspective, describing it as an expression of peripheral capitalism in Central and Eastern Europe. The article compares the explanation I. Wallerstein provides of the *second serfdom* in Central and Eastern Europe (especially in the Polish–Lithuanian state) with earlier interpretations of it (especially in Marxist historiography) and attempts to provide an answer that will bring greater focus to later investigations by establishing greater explanatory power of the comparative conceptions.

Įteikta 2006 10 13

Priimta spaudai 2006 12 14